10.70769/2181-0281.SY.3(64).2026.14
UDK: 94(575.1):930.2

FARG‘ONA VODIYSI SHAHARLARI TARIXIY MANBALARDA

Xushnudbek Islomjonovich Mamadaliev,
Toshkent iqtisodiyot va texnologiyalar universiteti

Annotatsiya. Mazkur maqolada Farg‘ona vodiysidagi qadimgi va o‘rta asr shaharlarining tarixiy manbalarda aks etishi tahlil qilinadi. Tadqiqotda qadimgi Xitoy yilnomalari, xitoylik sayyoh Syuan Szyanning ma’lumotlari, arab-fors geograflari asarlari, xususan, “Hudud ul-olam”, Istaxriy, Ibn Havqal va al-Muqaddasiy asarlari, shuningdek, Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma”si hamda XIX–XX asr boshlariga oid mahalliy va ma’muriy manbalar qiyosiy tahlil qilindi. Axsikent, Quva, Koson, O‘zgand, O‘sh, Andijon, Marg‘ilon, Namangan va Qo‘qon kabi shaharlarning siyosiy-ma’muriy, iqtisodiy, hunarmandchilik va savdo markazi sifatidagi o‘rni manbalar asosida yoritildi. Yozma manbalarning imkoniyatlari va cheklovlari ko‘rsatilib, ularni arxeologik dalillar bilan uyg‘unlashtirish Farg‘ona shaharlarining tarixiy taraqqiyotini xolis tiklashning muhim sharti ekanligi asoslandi.

Kalit so‘zlar: Farg‘ona vodiysi, shahar, Axsikent, Quva, Koson, O‘zgand, Andijon, Marg‘ilon, Qo‘qon, tarixiy manba, arab-fors geograflari, Boburnoma, arxeologiya.

ГОРОДА ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ В ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКАХ

Хушнудбек Исломжонович Мамадалиев,
Ташкентский университет экономики и технологий

Аннотация. В статье анализируется отражение истории древних и средневековых городов Ферганской долины в письменных исторических источниках. Сопоставляются сведения древнекитайских хроник, сообщения Сюаньцзана, труды арабо-персидских географов, в том числе «Худуд ал-алам», сочинения Истахри, Ибн Хаукаля и ал-Мукаддаси, а также «Бабур-наме» Захириддина Мухаммада Бабура и местные и административные источники XIX – начала XX века. Особое внимание уделено Ахсикенту, Куве, Косану, Узгену, Ошу, Андижану, Маргилану, Намангану и Коканду. Обосновывается необходимость комплексного сопоставления письменных и археологических данных при реконструкции истории городов Ферганской долины.

Ключевые слова: Ферганская долина, город, Ахсикент, Кува, Косан, Узген, Ош, Андижан, Маргилан, Коканд, исторический источник, арабо-персидская география, Бабур-наме, археология.

CITIES OF THE FERGANA VALLEY IN HISTORICAL SOURCES

Khushnudbek Islamjonovich Mamadaliev,
Tashkent University of Economics and Technologies

Abstract. The article analyzes how the history of ancient and medieval cities of the Fergana Valley is reflected in written historical sources. Chinese chronicles, the account of Xuanzang, Arabic-Persian geographical works, including *Hudud al-Alam*, al-Istakhri, Ibn Hawqal and al-Muqaddasi, Babur's *Baburnama*, as well as local and administrative sources of the nineteenth and early twentieth centuries are comparatively examined. Particular attention is paid to Akhsikent, Kuva, Kasan, Uzgen, Osh, Andijan, Margilan, Namangan and Kokand. The study demonstrates that a reliable reconstruction of the urban history of the Fergana Valley requires a critical comparison of written evidence with archaeological materials.

Keywords: Fergana Valley, city, Akhsikent, Kuva, Kasan, Uzgen, Osh, Andijan, Margilan, Kokand, historical source, Arabic-Persian geography, Baburnama, archaeology.

Kirish. Farg‘ona vodiysi Markaziy Osiyoning qadimdan aholi zich joylashgan, sug‘orma dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo rivojlangan tarixiy-madaniy hududlaridan biridir. Vodiyning geografik joylashuvi uni Sharqiy Turkis-ton, Movarounnahr va Yettisuv bilan bog‘lovchi yo‘llarning muhim tuguniga aylantirgan. Shu sababli bu hududda shahar madaniyati juda erta shakllanib, ayrim shaharlar uzoq tarixiy davrlar davomida siyosiy, iqtisodiy va madaniy markaz vazi-fasini bajargan. Farg‘ona shaharlarining tarixini o‘rganishda arxeologik yodgorliklar bilan bir qatorda yozma manbalar ham alohida ilmiy ahamiyatga ega [1; 2].

Mavzuning dolzarbligi shundaki, Farg‘ona vodiysi shaharlarining tarixi turli davrlarda yaratilgan va turli maqsadlarda yozilgan manbalarda tarqoq holda saqlangan. Qadimgi Xitoy yilnomalarida hudud va uning siyosiy tuzilmalari haqida ma’lumotlar uchrasa, IX–X asrlar arab-fors geograflari shaharlarning joylashuvi, savdo yo‘llari, mudofaa inshootlari, bozorlar va iqtisodiy hayotiga doir muhim ma’lumotlar qoldirgan. Temuriylar va undan keyingi davr manbalarida esa shaharlarning siyosiy hayoti, hukmdorlar qarorgohlari, aholi va savdo munosabatlari haqida yangi ma’lumotlar paydo bo‘ladi. XIX asr oxiri va XX asr boshidagi statistik hamda ma’muriy materiallar esa shaharlarning demografik va hududiy rivojlanishini o‘rganish imkonini beradi.

Tadqiqotning maqsadi Farg‘ona vodiysi shaharlariga oid asosiy yozma manbalarni guruhlash, ularning tarixiy axborot imkoniyatlarini aniqlash va shaharlar taraqqiyotining ayrim bosqichlarini manbalar asosida qiyosiy tahlil qilishdan iborat. Tadqiqotda tarixiylik, xolislik, qiyosiy-tahliliy yondashuv, manbashunoslik tanqidi va xronologik izchillik tamoyillaridan foydalanildi.

Farg‘ona hududi haqidagi eng qadimgi yozma ma’lumotlarning muhim qismi Xitoy yilnomalarida uchraydi. Xitoy manbalarida Farg‘ona “Dayuan” nomi bilan qayd etilib, uning aholisi, siyosiy tuzilishi, otlari, qishloq va shaharlari haqida turli ma’lumotlar beriladi. Ayniqsa, Chjan Szyanning miloddan avvalgi II asrda Markaziy Osiyoga qilgan

safari bilan bog‘liq ma’lumotlar Farg‘ona haqida qadimgi davr tasavvurlarini shakllantirishda muhim o‘rin tutadi. “Shiji” va “Hanshu” kabi yilnomalarda Farg‘onadagi siyosiy markazlar, hukmdorlar va shaharlar to‘g‘risidagi xabarlar mavjud.

Qadimgi manbalardagi ma’lumotlarni bevosita zamonaviy shaharlar bilan tenglashtirishda ehtiyotkorlik zarur. Chunki xitoycha transkripsiyalar mahalliy nomlarning aniq shaklini har doim ham to‘liq aks ettirmaydi. Bundan tashqari, yilnomalar ko‘pincha diplomatik va harbiy voqealarni yoritishga ustuvor ahamiyat bergan. Shuning uchun qadimgi shaharlar haqidagi xabarlarni arxeologik qatlamlar, tangalar, kulolchilik buyumlari, yozuvlar va me’moriy qoldiqlar bilan birgalikda tekshirish lozim.

Farg‘ona shaharsozligining qadimgi bosqichlarini yoritishda Axsikent va Quva yodgorliklari alohida ahamiyatga ega. Arxeologik tadqiqotlar Axsikentning qadimgi davrlarga borib taqalishini, uning keyingi asrlarda yirik siyosiy va iqtisodiy markaz sifatida rivojlanganini ko‘rsatadi. Quva ham qadimgi va ilk o‘rta asrlarda muhim shaharlardan biri bo‘lgan. Yozma manbalarda berilgan shahar nomlari bilan arxeologik yodgorliklarni qiyoslash Farg‘ona tarixiy geografiyasini tiklashning asosiy yo‘nalishlaridan biridir [1; 2].

Quva shahristonida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar ham shaharning o‘rta asrlardagi urbanistik va iqtisodiy hayotini o‘rganish uchun muhim materiallar beradi. Yozma ma’lumotlarni arxeologik qazishmalar natijalari bilan qiyoslash shaharlarning rivojlanish bosqichlarini aniqlashtirish imkonini beradi [6].

IX–X asrlardan boshlab Farg‘ona shaharlari haqida arab-fors tilidagi geografik asarlarda ancha tizimli ma’lumotlar uchraydi. Bu davr manbalari shaharlarning o‘zaro joylashuvi, savdo yo‘llari, mudofaa devorlari, bozorlar, hunarmandchilik va qishloq xo‘jaligi haqida ma’lumot berishi bilan qadrlidir. “Hudud ul-olam”, Istaxriyning “Kitob al-masolik va-l-mamolik” asari, Ibn Havqalning geografik tavsiflari va al-Muqaddasiyning “Ahsan at-taqosim fi ma’rifat al-aqolim” asari Farg‘ona tarixiy geografiyasini o‘rganishda muhim manbalar sirasiga kiradi [4].

Arab-fors geograflari uchun shaharni tasvirlashda uning savdo yo‘llaridagi o‘rni, daryolar va tog‘larga nisbatan joylashuvi, iqtisodiy imkoniyatlari va ma’muriy maqomi muhim bo‘lgan. Shu sababli bu asarlarda Farg‘onaning Axsikent, Quva, Koson, O‘zgand va O‘sh kabi markazlari haqida turli hajmdagi ma’lumotlar uchraydi. Axsikentning ayniqsa ajralib ko‘rsatilishi uning Farg‘ona siyosiy va iqtisodiy hayotidagi mavqeidan dalolat beradi [3; 4].

Manbalarda shaharlarning tuzilishi haqida uchraydigan “ark”, “shahriston” va “rabat” kabi tushunchalar urbanistik tarix uchun muhimdir. Ark odatda hukmdor yoki ma’muriy markaz bilan bog‘liq bo‘lsa, shahriston shaharning asosiy aholi yashaydigan qismi, rabot esa tashqi savdo-hunarmandchilik hududlarini ifodalagan. Bunday tasnif Farg‘ona shaharlarining ichki tuzilishini tushunishga imkon beradi. Biroq barcha shaharlarda ushbu qismlar bir xil ko‘rinishda shakllangan, degan xulosaga kelish mumkin

emas. Shaharlarning tabiiy-geografik sharoiti va siyosiy mavqei ularning tuzilishiga ta’sir ko‘rsatgan.

Farg‘ona shaharlari Buyuk ipak yo‘lining tarmoqlari bilan chambarchas bog‘langan. Vodiyning sharqiy va g‘arbiy yo‘nalishlardagi yo‘llari shaharlar o‘rtasidagi tovar almashinuvini kuchaytirgan. Hunarmandchilik mahsulotlari, qishloq xo‘jaligi mahsulotlari va chorvachilik bilan bog‘liq resurslar savdo jarayonida muhim o‘rin tutgan. Shu nuqtayi nazardan, shaharlarning rivojlanishini faqat siyosiy markaz sifatida emas, balki ishlab chiqarish va tranzit savdo markazi sifatida o‘rganish maqsadga muvofiq.

Farg‘ona shaharlarining XV–XVI asr boshlaridagi tarixini o‘rganishda Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asari alohida o‘rin egallaydi. Asarda Farg‘ona hududining tabiati, shaharlari, qishloqlari, daryolari va siyosiy hayotiga oid ko‘plab ma’lumotlar mavjud. Bobur voqealarning bevosita ishtirokchisi sifatida Andijon, Axsikent va boshqa markazlar haqida yozadi [7].

“Boburnoma”ning muhim jihati shundaki, unda shahar faqat geografik obyekt sifatida emas, balki siyosiy jarayonlar, aholi hayoti va hukmdorlar faoliyati bilan bog‘liq makon sifatida tasvirlanadi. Boburning Andijon haqidagi ma’lumotlari shaharning siyosiy markaz sifatidagi mavqeini anglashga yordam beradi. Axsikentga oid ma’lumotlar esa shahar tarixining uzoq davomiyligini ko‘rsatadi. Asarni boshqa yozma manbalar va arxeologik ma’lumotlar bilan qiyoslash orqali XV–XVI asrlar boshidagi Farg‘ona shaharlarining o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlash mumkin.

Bobur ma’lumotlarining yana bir ahamiyatli tomoni shundaki, u shahar va uning atrofi o‘rtasidagi aloqani ko‘rsatadi. Sug‘orish tarmoqlari, bog‘lar, ekinzorlar, qishloqlar va savdo yo‘llari shahar iqtisodiy hayotining ajralmas qismi sifatida namoyon bo‘ladi. Bu holat Farg‘ona shaharlarining iqtisodiy asoslari faqat bozor va hunarmandchilik bilan cheklanmaganini, balki qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishi bilan uzviy bog‘langanini ko‘rsatadi.

Farg‘ona vodiysi shaharlarining yangi davr tarixini o‘rganishda mahalliy tarixiy asarlar bilan bir qatorda Rossiya imperiyasi davrida yaratilgan statistik, harbiy-topografik va ma’muriy hujjatlar muhim manba hisoblanadi. XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab vodiyning siyosiy-ma’muriy tuzilishida katta o‘zgarishlar yuz berdi. 1876-yilda Qo‘qon xonligi hududining Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi va Farg‘ona viloyatining tashkil etilishi shaharlarning boshqaruv tizimi, hududiy maqomi va iqtisodiy hayotiga ta’sir ko‘rsatdi.

Bu davr hujjatlarida Qo‘qon, Marg‘ilon, Andijon, Namangan, O‘sh, Chust va yangi ma’muriy markazlar haqida aholi soni, hunarmandchilik, savdo, bozorlar, yer-suv munosabatlari va shahar hududi to‘g‘risida ko‘plab raqamli ma’lumotlar berilgan. Bunday materiallar shaharlarning XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi demografik va iqtisodiy holatini o‘rganish imkonini beradi. Shu bilan birga, mazkur manbalar mustamlakachilik boshqaruvi nuqtayi nazaridan tuzilganini hisobga olish zarur. Ularning

terminologiyasi va statistik tasniflarini mahalliy manbalar bilan qiyoslash tarixiy voqelikni xolisroq tiklashga xizmat qiladi.

Mahalliy tarixiy asarlar ichida Ishoqxon To‘ra Ibratning “Tarixi Farg‘ona” asari alohida e’tiborga loyiq. Unda Farg‘ona hududining siyosiy va madaniy tarixi, mahalliy hukmdorlar, shaharlar va tarixiy voqealar haqida ma’lumotlar uchraydi. Ibratning asari mahalliy ziyoli nigohi bilan yozilgani sababli rasmiy ma’muriy hujjatlarda kam aks etadigan ayrim jihatlarni anglash imkonini beradi [8]. Biroq muallifning davri, maqsadi va foydalanilgan ma’lumotlarini hisobga olib, asarni ham manbashunoslik tanqidi asosida o‘rganish lozim.

XIX asr oxiri va XX asr boshidagi shaharsozlik jarayonlari ham yozma va grafik manbalarda o‘z aksini topgan. Tadqiqotlarda Qo‘qon, Marg‘ilon, Andijon, Namangan va boshqa shaharlarda an’anaviy shahar tuzilishi bilan yangi ma’muriy va Yevropa uslubidagi qurilishlarning yonma-yon rivojlangani ko‘rsatiladi [5]. Bu holat Farg‘ona shaharlarining tarixiy qiyofasi bir vaqtning o‘zida mahalliy urbanistik an’analar va mustamlakachilik davri shaharsozlik siyosati ta’sirida o‘zgarganini ko‘rsatadi.

Farg‘ona shaharlari tarixini o‘rganishda manbalarni davrlar bo‘yicha emas, balki axborot turi bo‘yicha ham tasniflash muhim. Birinchi guruhga siyosiy voqealarni yorituvchi yilnomalar va tarixiy asarlar; ikkinchi guruhga geografik tavsiflar; uchinchi guruhga biografik va memuar manbalar; to‘rtinchi guruhga statistik-ma’muriy hujjatlar; beshinchi guruhga esa arxeologik materiallar kiradi. Har bir guruh shaharning tarixiy taraqqiyotining turli tomonlarini ochib beradi.

Yozma manbalarning asosiy afzalligi – shahar nomlari, siyosiy maqomi, hukmdorlar, savdo yo‘llari va ayrim iqtisodiy ko‘rsatkichlarni bevosita qayd etishidir. Ammo yozma manbalar to‘liq emas: ayrim shaharlar haqida ma’lumot ko‘p, boshqalari haqida esa juda kam. Mualliflarning geografik bilim darajasi, siyosiy qarashlari, asarning yozilish maqsadi va tilga o‘girishdagi farqlar ma’lumotning mazmuniga ta’sir qilishi mumkin. Shu sababli bitta manbaga asoslanib qat’iy tarixiy xulosa chiqarish metodologik jihatdan to‘g‘ri emas.

Arxeologik ma’lumotlar esa yozma manbalarda qayd etilmagan jarayonlarni aniqlash imkonini beradi. Shahar xarobalari, mudofaa devorlari, turar joylar, ustaxonalar, keramika, metall buyumlar, tangalar va boshqa topilmalar shahar hayotining moddiy asoslarini ko‘rsatadi. Masalan, Axsikent va Quva bo‘yicha arxeologik tadqiqotlar yozma manbalardagi ma’lumotlarni tekshirish, shaharlarning xronologik rivojlanishi va iqtisodiy faoliyatini aniqlashtirishda katta ahamiyatga ega [1; 6].

Y. Qosimovning “Qadimgi Farg‘ona sirlari” asari ham Farg‘ona vodiysining qadimgi tarixiy geografiyasi va shaharlar tarixini o‘rganishda foydalaniladigan mahalliy tadqiqotlardan biridir [9]. Mazkur asardagi ma’lumotlarni boshqa yozma va arxeologik manbalar bilan qiyosiy o‘rganish ularning ilmiy qiymatini yanada aniqlash imkonini beradi.

Demak, Farg‘ona shaharlarining tarixini tiklashda “manba + arxeologiya + tarixiy geografiya” tamoyili samarali yondashuvlardan biridir. Ayniqsa, qadimgi va o‘rta asr shaharlarining nomi, joylashuvi va siyosiy maqomini aniqlashda turli davr manbalarini o‘zaro qiyoslash zarur. Farg‘ona vodiysi tarixini yozma manbalar va arxeologik materiallarni birgalikda tahlil qilish asosida o‘rganish shaharlarning tarixiy taraqqiyotini yanada to‘liqroq tiklash imkonini beradi [1; 2; 6].

Xulosa. Farg‘ona vodiysi shaharlarining ko‘p asrlik tarixi turli tillarda va turli davrlarda yaratilgan manbalarda o‘z aksini topgan. Qadimgi Xitoy yilnomalari Farg‘onaning qadimgi siyosiy-geografik qiyofasini tiklash uchun muhim bo‘lsa, arab-fors geograflari asarlari IX–X asrlardan boshlab shaharlarning joylashuvi, iqtisodiy hayoti va savdo aloqalarini ancha batafsil yoritadi. “Boburnoma” esa XV–XVI asrlar boshidagi shaharlar tarixini bevosita kuzatuvchi nigohi bilan o‘rganish uchun muhim manba vazifasini bajaradi. XIX–XX asr boshlariga oid statistik va ma’muriy materiallar esa yangi davr urbanizatsiyasi, demografiyasi va shaharsozlik jarayonlarini tahlil qilish imkonini beradi.

Tadqiqot natijasida shuni ta’kidlash mumkinki, Axsikent, Quva, Koson, O‘zgand, O‘sh, Andijon, Marg‘ilon, Namangan va Qo‘qon kabi shaharlarning tarixiy taraqqiyotini alohida-alohida emas, balki yagona Farg‘ona urbanistik makoni doirasida o‘rganish samaraliroqdir. Chunki ularni birlashtirgan omillar – sug‘orma dehqonchilik, hunarmandchilik, ichki va tashqi savdo, Buyuk ipak yo‘li tarmoqlari, siyosiy hokimiyat markazlari va tabiiy-geografik sharoitdir.

Kelgusidagi tadqiqotlarda har bir shahar bo‘yicha manbalar korpusini yaratish, tarixiy xaritalarni raqamlashtirish, arxeologik ma’lumotlarni GIS texnologiyalari bilan uyg‘unlashtirish va yozma manbalardagi toponimlarni tizimli qiyoslash muhim ilmiy vazifa bo‘lib qoladi. Bunday yondashuv Farg‘ona vodiysi shaharlarining tarixiy xotirasi, urbanistik merosi va mintaqaviy taraqqiyotidagi o‘rnini yanada chuqurroq ochib berishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Anorboyev A., Islomov U., Matboboyev B. O‘zbekiston tarixida qadimgi Farg‘ona. – Toshkent: Fan, 2001.

2. Turdikhojayeva M.M. History of Fergana Valley in Historical Sources and Archaeological Materials // Oriental Journal of History, Politics and Law. – 2023. – Vol. 3, No. 1. – P. 60–64. – DOI: 10.37547/supsci-ojhpl-03-01-09.

3. Ibrakhimov B. Description of Fergana Cities in Medieval Historical Sources // JournalNX: A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal. – 2020. – Vol. 6, No. 6. – P. 180–183.

4. Hudud ul-olam. Noma’lum muallif. O. Bo‘riyev tarjimasi. – Toshkent, 2008.

5. Yusupova M.A. Characteristics of the Colonial Town Planning in “European Cities” of Fergana Valley (End of 19th – Beginning of 20th Centuries) // Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Technical Science and Technology Series. – 2019. – No. 2 (127). – P. 100–106. – DOI: 10.32523/2616-7263-2019-127-2-100-106.

6. Ivanov G.P. Excavations at Kuva (Ferghana Valley/Uzbekistan) // Iran. – 2003. – Vol. 41. – P. 205–216.

7. Bobur Z.M. Boburnoma. Nashrga tayyorlovchi P. Shamsiev. – Toshkent: Yulduzcha, 1989. – 368 b.

8. Ibrat I.T. Tarixi Farg‘ona. – Toshkent: Ma’naviyat, 2005.

9. Qosimov Y. Qadimgi Farg‘ona sirlari. – Namangan: Namangan nashriyoti, 1992.

10. Bo‘riyev O. Markaziy Osiyo tarixiy geografiyasidan lavhalar. – Toshkent, 2014.